

УДК 330.354:330.837](477)

Пустовойт О.В., канд. екон. наук
провідний науковий співробітник відділу секторальних прогнозів
та кон'юнктури ринків
Інституту економіки та прогнозування НАН України

УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІКА: ХАОТИЧНІ ТА ЦИКЛІЧНІ КОЛИВАННЯ НАВКОЛО ДОВГОСТРОКОВОГО ТРЕНДУ ЗРОСТАННЯ

Досліджено феномен нерівномірного зростання економіки України в 1990–2015 рр. Наведено теоретичні та емпіричні докази на користь гіпотези, що упродовж останніх 25 років вітчизняна економіка набула власного довгострокового тренду зростання, навколо якого відбуваються її хаотичні коливання, спричинені шоками зовнішньої кон'юнктури, та циклічні – викликані зміною ефективності інституційного устрою внутрішнього ринку.

Ключові слова: економічне зростання, інститути, інституційний економічний цикл, шоки зовнішньої кон'юнктури, внутрішній ринок.

JEL: O400

Постановка проблеми. Із останніх 25 років українська економіка перебувала 13 – у кризовому стані, 12 – у стані економічного зростання. Без наукового пояснення цього феномена неможливо розробити стратегію майбутнього економічного розвитку країни, тому що для її створення важливо знати: періодичність криз та етапів піднесення – це ознака дії випадкових негативних і позитивних економічних шоків чи результат циклічних коливань товарного виробництва навколо власного довгострокового тренду зростання? Якщо довести, що в Україні періоди криз та економічного зростання виникли випадково, то це означатиме, що в майбутньому їх неможливо ані передбачити, ані регулювати за допомогою засобів державної політики. І навпаки, якщо надати докази того, що українська економіка циклічно коливалась навколо довгострокового тренду розвитку, – то це відкриває шлях для пошуку важелів її державного регулювання в бажаному для суспільства напрямі.

Актуальність дослідження. На сьогодні вчені не мають переконливих доказів або спростувань щодо циклічності зростання вітчизняної економіки та наявності в неї довгострокового тренду розвитку. Тому в науковій літературі коливання її зростання зазвичай пояснюється сплесками кон'юнктури на світових сировинних ринках: металопродукції, зерна, мінеральних продуктів (руди), продукції хімічної галузі. Підтверджується це за допомогою емпіричних спостережень. Їх порівняльний аналіз засвідчує наявність кореляційного зв'язку між світовими цінами на сировинні ресурси та величиною ВВП України в 2002–2014 рр. [1; 2, с. 8]. За розрахунками науковців, у зазначений період коефіцієнт кореляції між поквартальною динамікою світових цін на сталь та динамікою ВВП становив 0,61 [3, с. 114].

Єдине, чого не можуть пояснити автори концепції стохастичних коливань вітчизняної економіки: чому економічне зростання України розпочалося в 2000 р., а не в 1994–1997 рр., коли світові ціни на металопродукцію значно

перевищували рівень 2000–2003 рр.? Крім того, існують й інші факти, котрі ставлять під сумнів вивіреність концепції стохастичних кон'юнктурних коливань економіки України. Наприклад, сьогодні відомо, що кореляційні залежності між ВВП і зовнішньою торгівлею існують у багатьох країнах з відкритою економікою. Зокрема, американські економісти встановили, що середня кореляція між ВВП США та випуском продукції в Канаді, Німеччині та Великій Британії становить понад 70%, в інших країнах світу – 46% [4, с. 67]. Проте ці емпіричні залежності ніхто з них не використав для того, щоб заперечувати циклічні коливання економіки США вздовж власного довгострокового тренду зростання, тому що для цього бракувало вагомих доказів. Наприклад, тільки два із десяти масштабних досліджень, проведених економістами різних країн упродовж 1967–1998 рр., частково підтвердили, що довгострокове зростання національних економік може відбуватися за рахунок розширення експорту. Довгостроковий зв'язок між експортом та зростанням ВВП був виявлений лише в окремих країнах Латинської Америки та нових індустріальних країнах Азії (Гонконг, Тайвань, Сингапур і Південна Корея) [5, с. 14–15].

Недостатня доказова база концепції стохастичних кон'юнктурних коливань економіки України спонукала частину вітчизняних науковців здійснити спробу виявити в динаміці економіки ознаки циклічності. Проте результати їхніх досліджень показали, що економічні цикли поки що не притаманні розвитку вітчизняного господарства. Наприклад, дослідивши економічне зростання України у 1996–2009 рр., В.Сацик дійшов висновку, що в динаміці вітчизняного виробництва не спостерігається чітка циклічність, а його зростання в 2000–2008 рр. можна класифікувати як фазу поживлення економічного циклу¹ [6, с. 142]. Водночас українські вчені А.Возна та Я.Жаліло зібрали емпіричні докази на користь того, що в 2005–2006 рр. економіка України увійшла в фазу "перегріву", яка восени 2008 р. переросла в рецесію. Проте, спираючись на зібрані дані, вони дійшли висновку, що ще зарано стверджувати про наявність вираженого бізнес-циклу в українській економіці [7, с. 28, 32]. Цієї точки зору також дотримувалися розробники Державної програми розвитку внутрішнього виробництва, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2011 р. № 1130. Зокрема, в ній констатовалося, що період з 1990 р. мав ознаки депресії, зумовленої трансформаційними перетвореннями в економіці. Її стабільне зростання, за класифікацією економічних циклів, може розпочатися в 2012–2015 рр. [8].

Безумовно, відсутність переконливих наукових доказів щодо існування економічних циклів не підтверджує правильність концепції стохастичних кон'юнктурних коливань економіки України, але й не дає підстав для її заперечення. При цьому, якщо врахувати той факт, що формування довгострокової траєкторії розвитку національної економіки під впливом зовнішньої кон'юнктури є не правилом, а швидше винятком з нього, то це спонукає до висновку, що Україна також не має власного довгострокового тренду економічного зростання.

¹ Зокрема, В.Сацик у своєму дослідженні дійшов висновку, що в Україні економічне зростання 2000–2008 рр. можна визнати фазою поживлення економічного циклу, оскільки попередньої його висхідної точки (вершини циклу, котра припадає на 1990 р.) досягнуто не було.

Основна мета дослідження. У статті ставиться за мету навести теоретичні та емпіричні докази на користь того, що упродовж останніх 25 років економіка України набула власний довгостроковий тренд зростання, навколо якого відбуваються її циклічні та хаотичні коливання.

Методологія дослідження. Для досягнення мети дослідження у статті висунуто гіпотезу про спроможність ринкових інститутів національної економіки спричиняти середньострокові цикли її зростання та визначати довгострокову траєкторію розвитку. Для доказу гіпотези були використані теоретичні надбання всесвітньо визнаних учених М.Туган-Барановського, Р.Коуза, Д.Норда, Р.Солоу.

Основні результати дослідження. Розпочати дослідження динаміки вітчизняної економіки варто, повернувшись до запитання: чому економічне зростання України розпочалося не в період високих експортних цін 1994–1997 рр., а у 2000 р.? Знайти відповідь на нього можна лише в один спосіб – виявити першопричину зростання.

Чинники економічного зростання України в 2000 р.

У науковій літературі вихід економіки України з трансформаційного спаду², як правило, пов'язується із девальвацією гривні, зростанням цінової конкурентоспроможності вітчизняної продукції, збільшенням її експорту та мультиплікаційним впливом експортних галузей на активізацію виробництва у цілому [9, с. 146]. Так, відомий український економіст С.Кораблін доводить, що в основі стійкого семирічного економічного зростання, котре розпочалося в Україні в 2000 р., лежали не реформи, не особливий бізнес-клімат і не добра воля українських політиків, а незалежний від них злет світових цін на сировину (сталь, пшениця, азотні добрива, соняшникова олія), яку вітчизняні підприємства експортували на світовий ринок [1].

За своєю суттю наведені вище пояснення спираються на припущення, що основним чинником виходу України із трансформаційного спаду було *зростання величини сукупного попиту на внутрішньому ринку за рахунок доходів від експортної діяльності*. Проте чи є ця аргументація беззаперечною? Спробуємо її ключові тези перевірити за допомогою фактів.

Теза перша. Основним чинником виходу з кризи стало зростання сукупного попиту на внутрішньому ринку. Разом із тим на противагу цій тезі можна привести й зворотні приклади про те, що до 2000 р. неодноразовий приріст сукупного попиту на внутрішньому ринку так і не спричинив економічного зростання України. Зокрема, в 1993–1998 рр. обсяг імпорту товарів і послуг на внутрішній ринок щорічно у середньому на 3,0% перевищував експорт. Це означало, що за рахунок запозичених іноземних фінансових ресурсів витрати учасників внутрішнього ринку постійно перевищували їхні доходи, але це не зумовило зростання економіки.

Теза друга. Основним джерелом зростання сукупного попиту в економіці стали доходи від експорту. Дійсно, починаючи з 2000 р. зростаючий експорт товарів і послуг, позитивне сальдо торгового балансу спонукають до такого висновку. Проте на противагу йому можна навести й зворотні аргументи.

² На початку 1990-х років спади виробництва спостерігалися в переважному числі постсоціалістичних країн, які розпочали перехід до ринку. В економічній літературі ці спади почали іменуватися як *трансформаційні*, щоб підкреслити їх зв'язок з початком ринкових реформ.

Ринок: прогноз і кон'юнктура

У 1996–1997 рр. доходи від експорту товарів і послуг були більшими, ніж у 2000 р., але вони не стали чинником зростання сукупного попиту. Це означає, що його величина переважно визначається доходами виробників, отриманими на внутрішньому ринку.

Наведені вище факти ставлять під сумнів припущення про те, що зростання доходів від експорту стало основним чинником виходу України з трансформаційного спаду в 2000 р. На наш погляд, цей вихід відбувся завдяки збільшенню на внутрішньому ринку *сукупної пропозиції вітчизняної продукції під впливом реформ 1997–1999 рр.*, які були переважно орієнтовані на відновлення економічного зростання України³. Найважливіші серед них коротко можна описати так.

Перша реформа – запровадження нової фіскальної дисципліни, спрямованої на зниження рівня інфляції на внутрішньому ринку України до помірному, – за якого національна валюта почала виконувати функцію накопичення вартості. З цим завданням уряд України впорався шляхом деномінації української національної валюти, запровадження нової грошової одиниці – гривні (вересень 1996 р.) та перегляду статей державних витрат у напрямі зменшення дефіциту державного бюджету.

Друга реформа – перетворення гривні у частково⁴ конвертовану валюту. В Україні гривня, котра змінила в готівковому обігу купуно-карбованці, на момент запровадження офіційно не була визнана валютою з частковою конвертованістю. Проте вже в 1997 р. Національним банком України було завершено створення відповідного організаційно-правового механізму для її конвертації.

Третя реформа – створення ефективного інституційного механізму примусу до платежу між учасниками внутрішнього ринку, які здійснювали торговельні операції. Основу цього механізму становили нормативні акти, спрямовані на зменшення дебіторської заборгованості підприємств, зміцнення договірної дисципліни, зменшення обсягу бартерних операцій, уникнення від сплати податків тощо. Ключову роль серед них відіграв Закон України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом" від 30 червня 1999 р. № 784-XIV, що набрав чинності з 1 січня 2000 р.

Четверта реформа – підвищення цінової конкурентоспроможності вітчизняної продукції. Ця реформа відбувалася за двома напрямками.

Напрямок перший – усунення ліберального режиму імпорту продукції на внутрішній ринок, який був сформований у 1992–1993 рр.

Напрямок другий – девальвація національної валюти в 2,7 раза. Цей захід, як правило, не відносять до переліку реформ, тому що його здійснили у 1998–1999 рр. під впливом світової фінансової кризи. Проте масштаби впливу цієї події на майбутню динаміку товарного виробництва були настільки великі, що її варто віднести до числа реформ, здійснених урядом вимушено в період виходу із фінансової кризи.

³ Реформи 1997–1999 рр. були переважно орієнтовані на відновлення економічного зростання в Україні. Вони розпочалися вслід за трансформаційними реформами, які були проведені в 1991–1996 рр., і передбачали формування внутрішнього ринку.

⁴ Часткова конвертованість означає, що на окремі обмінні операції існують обмеження, наприклад, за видами операцій, термінами, сумами, категоріями суб'єктів валютного ринку тощо. При цьому вільний обмін національної валюти на іноземну запроваджується для проведення платежів за поточними статтями платіжного балансу.

П'ята реформа – вдосконалення організаційно-правового механізму виводу нових видів продукції на ринок. До початку 2000-х років в Україні повністю зберігалась радянська система технічного регулювання. Вона була частково реформована лише після ухвалення Закону України "Про стандартизацію" № 2408-111 від 17 травня 2001 р. Цей Закон започаткував процес переходу до добровільності застосування стандартів та інших принципів, яких дотримуються у сфері технічного регулювання розвинені країни світу, та ліквідації основного правила радянської системи технічного регулювання, згідно з яким кожному новому виду продукції мав передувати зареєстрований новий державний стандарт.

Реформоване інституційне середовище почало дещо по-іншому структурувати поведінку учасників внутрішнього ринку України. Це зумовило, з одного боку, *зменшення рівня транзакційних витрат* покупців і продавців, а з іншого – *виникнення сприятливої кон'юнктури щодо виробництва інноваційної та якіснішої продукції*. Унаслідок цього в 2000–2004 рр., розпочався процес *кумулятивного зростання вітчизняного товарного виробництва*. Спробуємо це підтвердити за допомогою фактів.

Відомо, що в економіці кумулятивне зростання виробництва розпочинається в одній або декількох галузях, продукцію яких домогосподарства, за умови збільшення доходів, мають намір у майбутньому споживати в зростаючих обсягах. З огляду на це виникає запитання: яка галузь спричинила кумулятивне економічне зростання в Україні на початку 2000-х років? Спробуємо знайти відповідь на нього за допомогою даних табл. 1, які характеризують рівень галузевого випуску продукції в Україні у 1996–2000 рр.

Дані табл. 1 демонструють, що у 1996–2000 рр. окремі галузі промисловості періодично збільшували обсяги випуску продукції, але це не зумовило зростання товарного виробництва. І лише після того, як у 1999 р. дві найбільші галузі – *чорна металургія та харчова промисловість* забезпечили приріст випуску продукції, у 2000 р. в Україні розпочалося кумулятивне економічне зростання.

Процес кумулятивного зростання економіки у 2000 р. мав такі передумови. У 1998–1999 рр., унаслідок девальвації гривні в 2,7 раза відносно основних світових валют, у вітчизняних експортерів виник великий девальваційний резерв⁵, який став джерелом їхніх майбутніх додаткових доходів. У 1999 р. найбільшу їх частку отримали виробники металопродукції, які майже третину українського експорту постачали на зовнішні ринки. Безумовно, одна частина цих доходів була спрямована на розширення випуску продукції, а інша – у вигляді заробітної плати працівників та прибутків власників бізнесу – на збільшення споживання та інвестицій.

Механізм впливу споживчого попиту на зростання товарного виробництва можна описати так. У 1999 р. в Україні домогосподарства спрямовували майже дві третини (64,2%) споживчих витрат на закупівлю продуктів харчування та безалкогольних напоїв [10], що стало стимулом для збільшення їхнього випуску.

⁵ Девальваційний резерв – різниця в рівнях цін між продукцією вітчизняних та іноземних виробників, яка виникає на внутрішньому та зовнішньому ринках унаслідок девальвації національної валюти.

Ринок: прогноз і кон'юнктура

Крім того, випуск продовольства зріс за рахунок *імпортозаміщення*, що активно розпочалося після девальвації гривні. Оцінити результати цих процесів можна так: у роздрібну торговельну мережу почало надходити понад 92% харчових продуктів вітчизняного виробництва.

Таблиця 1

Індекси випуску продукції в основних галузях та зміна їхньої частки в структурі промислового виробництва України в 1996–2000 рр.*

Галузі	1996	1997	1998	1999	2000
Чорна металургія	112	108	93	106	121
	21,6	22,7	22,9	23,8	27,4
Харчова промисловість	93	90	99	107	123
	16,3	16,9	14,9	15,1	16,8
Електроенергетика	93	97	100	107	97
	12,6	12,6	16,5	16,2	12,1
Машинобудування та металообробка	74	100	97	98	117
	15,0	15,8	15,1	14,1	13,4
Паливна промисловість	93	106	100	99	96
	12,1	11,1	11,6	11,2	10,1
Хімічна та нафтохімічна промисловість	95	99	102	100	108
	7,3	5,9	5,7	5,4	5,9
Промисловість будівельних матеріалів	66	90	105	98	99
	3,3	3,3	3,3	3,1	2,7
Лісова, деревообробна і паперова промисловість	81	99	108	121	137
	2,2	2,0	1,7	2,2	2,4
Легка промисловість	75	101	105	108	141
	2,1	1,8	1,5	1,6	1,6

* Чисельник – індекс випуску продукції в галузі, % до попереднього року;
знаменник – частка галузі у виробництві продукції промисловості, % до загального випуску.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

Розширення пропозиції вітчизняних продовольчих товарів на внутрішньому ринку зумовило зростання доходів працівників харчової галузі. Певну їхню частину вони почали спрямовувати на закупівлю непродовольчих товарів. Унаслідок цього в 2000–2001 рр. щорічний середній приріст фізичних обсягів виробництва споживчої продукції становив 21,5%. Прискорено збільшувався випуск жирних сирів, олії, тваринного масла, маргарину, продукції з незбираного молока, кондитерських, горілчаних виробів, консервів, мінеральних вод, холодильників, електропилососів, велосипедів, постільної білизни, бавовняних тканин, шовкових та трикотажних виробів, костюмів, піджаків, брюк, курток, сорочок, взуття.

Механізм впливу інвестиційного попиту на зростання виробництва можна описати за допомогою даних табл. 2.

Таблиця 2

Індекси виробництва окремих видів машинобудівної продукції в Україні у 1998–2005 рр.*

Вид продукції	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Металургійне машинобудування	72	118	121	146	93	119	114	130
Виробництво технологічного обладнання для харчової та комбікормової промисловості	77	118	126	102	94	117	136	103

* Індекс випуску машинобудівної продукції в галузях, % до попереднього року.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

Дані табл. 2 підтверджують, що у 1999 р. в Україні приріст виробництва в чорній металургії та харчовій промисловості зумовив зростання випуску інвестиційної продукції (машин, технологічного обладнання тощо). Так, у 1999 р. сектори металургійного машинобудування та з виробництва технологічного обладнання для харчової й комбікормової промисловості збільшили випуск продукції на 118% порівняно з попереднім роком. За винятком 2002 р. ця тенденція продовжилася в майбутньому.

Постійне розширення випуску споживчих та інвестиційних товарів збільшувало зайнятість у галузях, які їх виробляли, що автоматично породжувало новий додатковий попит спочатку на споживчі, а потім і на інвестиційні товари. Ці взаємозв'язані процеси переросли в *кумулятивне зростання вітчизняного товарного виробництва в цілому*. Факт його виникнення, розвитку та згасання можна описати та подати графічно за допомогою макроекономічних показників. До їх числа варто обрати ті, що дають змогу оцінити на внутрішньому ринку: обсяг роздрібного товарообороту (характеризує величину споживчого попиту); валове заощадження (відображає ту частину наявного доходу учасників ринку, яка не була витрачена на споживання і могла спрямовуватися на закупівлю капітальних благ); обсяг капітальних інвестицій (характеризує величину інвестиційного попиту); роздрібний товарооборот вітчизняних та імпортованих споживчих товарів (слугують оцінкою величини їх пропозиції). Часові ряди цих показників у 2000–2013 рр. подані на рис. 1.

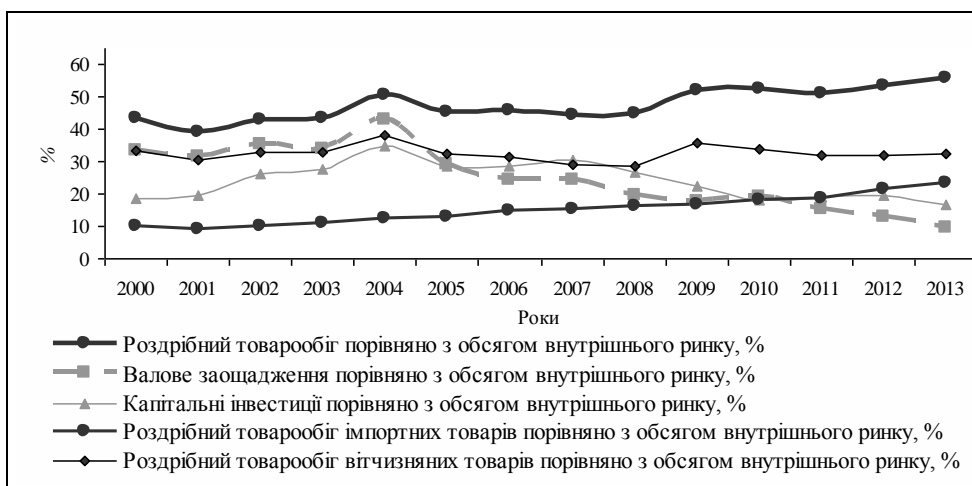

Рис. 1. Графічна модель кумулятивного зростання товарного виробництва в Україні в 2000–2013 рр.

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

На рис. 1 у вигляді кривих подані часові ряди показників, які дають змогу довести факт перебігу таких подій. У 2000–2004 рр. зростання споживчих витрат, заощаджень, інвестицій, розширення обсягів продажу вітчизняних споживчих товарів було свідченням виникнення кумулятивного зростання товарного виробництва. Ланцюговий процес його розгортання можна описати так: приріст доходів домогосподарств спричиняв зростання як споживчих витрат, так і валових заощаджень. Останні слугували джерелом інвестицій,

Ринок: прогноз і кон'юнктура

що спрямовувалися на розширення виробництва вітчизняних споживчих товарів, які у вимірі ціна-якість були конкурентоспроможнішими, ніж імпортні аналоги. У 2000–2004 рр. частка вітчизняних споживчих товарів в обсязі внутрішнього ринку збільшилась з 33,5 до 38,1%, а імпортних – з 10,2 до 12,5%. Із цього випливає, що темпи *приросту пропозиції вітчизняної продукції* на внутрішньому ринку в 2 рази перевищували темпи приросту імпортової. Цей факт можна використати як основний аргумент на користь правильності припущення, що в 2000 р. в Україні економічне зростання розпочалося внаслідок збільшення *пропозиції вітчизняної продукції*.

Водночас дані рис. 1 також свідчать, що після 2004 р. в Україні процес кумулятивного зростання товарного виробництва почав поступово уповільнюватися. Так, у 2005–2013 рр. споживчі витрати населення продовжували прискорено зростати. Проте ця тенденція супроводжувалася зменшенням валових заощаджень більш ніж учетверо порівняно з обсягом внутрішнього ринку. Це свідчило про суттєве скорочення інвестиційних можливостей вітчизняних підприємств. Так, у 2013 р. частка капітальних інвестицій у структурі внутрішнього ринку скоротилася на 18,3% порівняно з 2004 р. У цей період підприємства почали спрямовувати дедалі більші обсяги матеріальних і фінансових ресурсів не на розширення випуску продукції, а на збільшення її імпорту. У 2013 р. його питома вага в обсязі внутрішнього ринку зросла на 10,8% порівняно з 2004 р. Водночас частка продажу вітчизняних товарів на внутрішньому ринку зменшилася на -5,7%. З цього випливало, що у 2005–2013 рр. зростаючий споживчий попит дедалі менше стимулював товаровиробників нарощувати обсяги виробництва продукції.

Факт того, що після інституційних реформ 1997–1999 рр. в Україні розпочався процес кумулятивного зростання товарного виробництва, який майже повністю зупинився в передкризовому 2013 р., можна використати як аргумент на користь того, що в цей період в українській економіці мав місце *інституційний за природою економічний цикл* (далі – *інституційний економічний цикл*⁶ [11]). Крім того, також можна припустити, що в період згорання кумулятивного товарного виробництва національна економіка почала *втрачати внутрішній ресурс стійкості* до випадкових зовнішніх кон'юнктурних впливів. Під хаотичною дією позитивних шоків вона могла стрімко зростати, а негативних – раптово зазнавати глибокого спаду.

Висловивши припущення, що в Україні мав місце інституційний економічний цикл, варто звернутися до теорії цього питання. Річ у тім, що сучасні економісти переважно перебувають у полоні фундаментального відкриття Р.Коуза про те, що основним призначенням економічних інститутів є зменшення трансакційних витрат учасників ринку [12, с. 19]. Згідно з цим теоретичним положенням великі трансакційні витрати, що виникають в умовах недосконалого інституційного середовища, можуть бути причиною зупинки товарообмінних операцій на ринку та скорочення його обсягу. Водночас досконалі інститути, зменшуючи трансакційні витрати, здатні забезпечити ринок

⁶ Детальне обґрунтування гіпотези про можливість існування інституційних економічних циклів автором здійснено в монографії "Інституційна природа економічних циклів. Досвід України", яка побачить світ наприкінці року.

від ризиків його стиснення. Теоретичні надбання Р.Коуза прямо не заперечують, але і не дають підстав досліджувати інститути як чинник зростання національної економіки.

Ринкові інститути як чинник зростання національної економіки

Разом із тим позиція науковців, які доводять, що економічні інститути регулюють виключно рівень трансакційних витрат учасників ринку, не є бездоганною. Спираючись на неї, наприклад, неможливо переконливо пояснити: чому після 1990 р. у Польщі ВВП збільшився утричі, а в Україні – ще не досяг рівня 1990 р.? Проте сьогодні, майже після трирічних намагань реформувати економіку України, всім нам стає дедалі зрозумілішим, що успіхи Польщі пов'язані не стільки з фінансовою підтримкою США та ЄС, списанням великої частини зовнішніх боргів, скільки з успіхами 1990-х років щодо реформування інституційного устрою внутрішнього ринку, наближення його до стандартів розвинених країн світу. Однак це розуміння неминуче породжує нове теоретичне запитання: яким чином ринкові інститути впливають на зростання національної економіки?

На наш погляд, для виявлення *механізму впливу ринкових інститутів на динаміку товарного виробництва* варто дещо переглянути окремі положення сучасних теорій екзогенного та ендегенного економічного зростання. Зокрема, вони переважно побудовані на припущенні, що домінуючим чинником збільшення випуску продукції є технологічний прогрес, який змінює якісні властивості факторів виробництва і цим створює сприятливі умови для утворення їхніх нових комбінацій з метою розширення випуску продукції. У межах цих теорій мобільність факторів виробництва розглядається незмінною, тому її вплив на динаміку економічного зростання до уваги не береться.

На противагу наведеним вище положенням, у цій статті *пропонується домінуючим чинником економічного зростання визнати мобільність факторів виробництва в економіці*. Це поняття варто трактувати як швидкість утворення та упровадження у сфері виробництва нових факторних комбінацій праці, землі, капіталу, підприємницьких здібностей з метою збільшення випуску інноваційної та якіснішої продукції. При цьому зазначені фактори варто розглядати як *матеріальні ресурси економічного зростання*.

Чисельні емпіричні дані свідчать, що мобільність факторів виробництва в економіці значно зростає, якщо правила ринкових інститутів зменшують рівень невизначеності учасників ринку у *сфері виробництва продукції*, опортуністичної та перерозподільчої діяльності у *сферах її обміну та розподілу*, шкідливих ефектів (екстерналій) у *сфері споживання*. Якщо ринкові інститути виконують ці функції, то поведінка учасників ринку починає визначатися *виключно рівнем цін*. Цінові стимули постійно спонукають товаровиробників до нового комбінування факторів виробництва з метою розширення випуску нових видів продукції та отримання додаткових доходів. При цьому *нематеріальні ресурси економічного зростання*: технологічний прогрес, споживчі смаки, нові стратегії розвитку фірм, передові методи управління, ефект масштабу виробництва тощо спроможні визначати лише *певні межі для множини* таких нових комбінацій.

Якщо ринкові інститути не виконують зазначені вище функції, в учасників ринку зникають мотиви щодо розширення виробництва. Продемонструвати це можна за допомогою простих гіпотетичних прикладів. Уявімо ситуацію, що

Ринок: прогноз і кон'юнктура

один товаровиробник вийшов на ринок з новим продуктом, а інший – самовільно скопіював його виробництво і заповнив торговельну мережу своїм аналогом. Через прояви на ринку такої опортуністичної поведінки усі виробники втрачають мотиви здійснювати структурні зміни у випуску на користь нових видів продукції. Тепер уявімо дещо іншу ситуацію. Припустимо, що товаровиробник випустив на ринок новий вид продукції – дорожчої, але якіснішої. Проте споживачі не мають змоги її придбати, тому що первинні доходи у сфері виробництва гіпертрофовано перерозподіляються на користь власників бізнесу чи держави. Унаслідок наявності на ринку такої перерозподільчої поведінки у потенційних виробників нової продукції повністю зникають мотиви щодо її випуску.

Якщо недосконалі ринкові інститути зменшують мобільність факторів виробництва в економіці, то *використання в ній нематеріальних ресурсів зростання втрачає сенс*. Дійсно, кому потрібні розробки щодо нових матеріалів, технологій, товарів або методів управління, якщо через високі інституційні бар'єри процес їх упровадження у виробництво розтягується на десятиліття або на ринку немає достатнього платоспроможного попиту для закупівлі нових видів продукції? Розуміння цього дає змогу пояснити: чому в сучасному інформаційному світі одні країни активно використовують нематеріальні ресурси економічного зростання, а інші – ні, залишаючись при цьому технологічно відсталими та бідними.

Упродовж інституційного економічного циклу рівень мобільності факторів виробництва спочатку зростає під дією реформ щодо вдосконалення інститутів внутрішнього ринку, а потім знижується – через їх переродження та втрату ефективності [13, с. 111, 118, 122]. Якщо припустити, що наприкінці циклу недосконалість інституційного устрою внутрішнього ринку усувається швидко, то товарне виробництво *отримує шанс оминати рецесію й системну кризу та увійти в новий цикл зростання*. У цьому випадку декілька коротших економічних циклів визначатимуть *довгостроковий тренд зростання* національної економіки. Ідею про можливість поєднання коротших циклів з довгими висловив один із найавторитетніших економістів початку ХХ ст., український учений М.Туган-Барановський [14, с. 75–76].

Графічне зображення інституційного економічного циклу та траєкторії довгострокового зростання національної економіки

Якщо інституційний економічний цикл розглядати як коливання в економіці сукупної економічної діяльності, то для її графічного моделювання достатньо обрати один з макроекономічних показників, який дає змогу найбільш точно оцінити зміни у величині товарного виробництва. Графічна модель гіпотетичного інституційного економічного циклу подана на рис. 2.

На рис. 2 крива *AE* побудована на основі часового ряду показника, що відображає ланцюговий приріст товарного виробництва в національній економіці впродовж інституційного економічного циклу. Криву поділено на відрізки, що характеризують закономірність перебігу I–V фаз сукупної економічної діяльності. Описати їх можна так:

I фаза – *депресія*. Вона зображена у вигляді точки *A* і відображає момент перебування товарного виробництва в стані депресії та проведення інституційних реформ, спрямованих на вдосконалення інституційного устрою внутрішнього ринку. Формально ознакою цієї фази є тенденція зміни показника $\Delta Q^i = 0$;

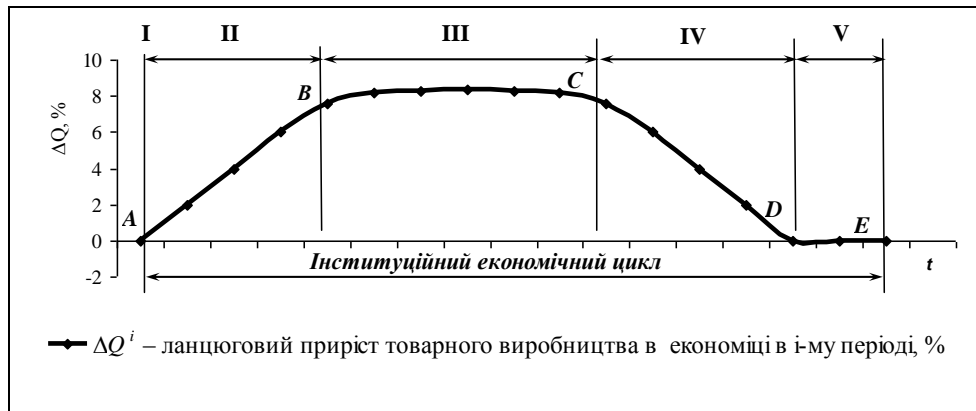

Рис. 2. Графічна модель інституційного економічного циклу, що відтворює динаміку приросту сукупної економічної діяльності в національному господарстві

Джерело: складено автором.

II фаза – *прискореного зростання*. Вона зображена у вигляді відрізка *AB* і відображає факт прискореного зростання товарного виробництва та розвитку сукупної економічної діяльності в національному господарстві. Упродовж цієї фази під дією реформ на внутрішньому ринку виникає висхідна хвиля сприятливої кон'юнктури для розширення видів економічної діяльності з виробництва інноваційної та якіснішої продукції. У цей період одні нові види економічної діяльності стають матеріальною основою для виникнення інших, тобто в економіці розпочинається процес кумулятивного (самопідсилюючого) розвитку нових видів економічної діяльності. Формально ознакою цієї фази є тенденція зміни показника $\Delta Q^i \uparrow$;

III фаза – *стабільного зростання*. Вона зображена у вигляді відрізка *BC* і відображає факт стабільного економічного зростання та розвитку сукупної економічної діяльності в національному господарстві. Упродовж цієї фази в економіці починають виникати та зростати непереборні інституційні бар'єри для виведення на внутрішній ринок нових зразків продукції. Для збільшення своїх доходів виробники вже виведеної на ринок інноваційної та якіснішої продукції починають перетворювати її виробництво у масове. Це досягається шляхом зменшення рівня цін на неї при одночасному скороченні виробничих витрат на її виготовлення за рахунок додаткових інвестицій у процес виробництва. Унаслідок цього ринки колись нових видів продукції починають перетворюватися на традиційні. Кількість останніх постійно зростає, що супроводжується збільшенням обсягів виробничого споживання сировинних ресурсів в економіці. У результаті уповільненого розширення видів економічної діяльності з виробництва інноваційної та якіснішої продукції і прискореного – з випуску традиційної в економіці зберігається стабільно високий приріст товарного виробництва. Формально ознакою цієї фази є тенденція зміни показника $\Delta Q^i = const$;

IV фаза – *уповільненого зростання*. Вона зображена у вигляді відрізка *CD* і відображає тенденцію уповільненого зростання товарного виробництва та розвитку сукупної економічної діяльності в національному господарстві.

Упродовж цієї фази товаровиробники – через високі інституційні бар'єри – не виводять на ринок нові зразки продукції. Водночас у цей період завершується процес насичення товарними запасами ринків традиційної продукції, що призводить до уповільнення темпів зростання товарного виробництва в економіці. Формально ознакою цієї фази є тенденція зміни показника $\Delta Q^i \downarrow$;

V фаза – *рецесія*. Вона зображена у вигляді відрізка *DE* і відображає тенденцію щодо зупинки економічного зростання та розвитку сукупної економічної діяльності в національному господарстві. Упродовж цієї фази види економічної діяльності з виробництва як нової, так і традиційної продукції втрачають здатність до розширення. Вони не набудуть позитивної динаміки до проведення реформ, які знову створять сприятливе інституційне середовище на внутрішньому ринку для початку кумулятивного зростання виробництва. Формально ознакою цієї фази є тенденція зміни показника $\Delta Q^i = 0$.

Якщо інституційний економічний цикл зобразити за допомогою I_q^i – індексу фізичного обсягу товарного виробництва, у % до певного базового періоду, то графічна модель циклу набуде вигляду, поданого на рис. 3.

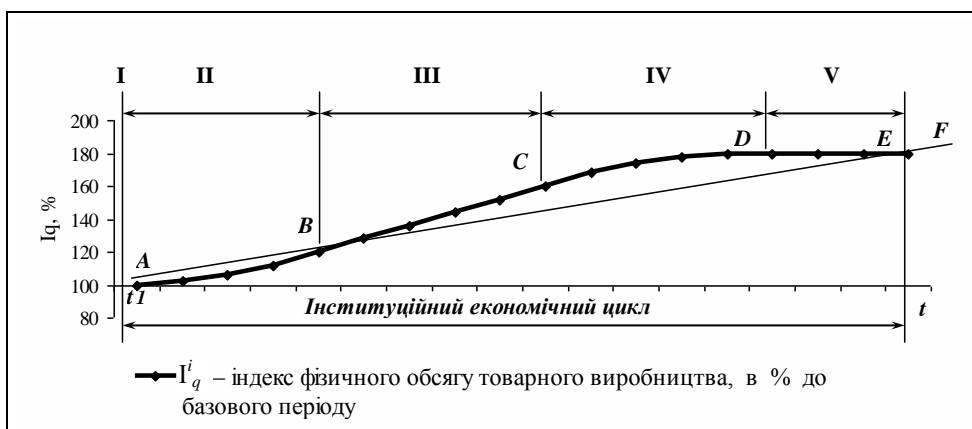

Рис. 3. Графічна модель інституційного економічного циклу, що відтворює динаміку відносної величини сукупної економічної діяльності в національному господарстві

Джерело: складено автором.

На рис. 3 у вигляді кривої подана динаміка індексу I_q^i відносно базового періоду, позначеного літерою *A*. Це означає, що в момент часу *tI* були проведені інституційні реформи на внутрішньому ринку, які дали початок циклу економічного зростання. Обсяг продукції, що був вироблений у цей момент, визнаний як база для порівняння виробництва товарів і послуг у майбутньому. Формально це можна подати так: $I_q^i = 100\%$. Крива *AE*, яка відображає динаміку індексів I_q^i , графічно подає зміну величини виробництва товарів і послуг в економіці порівняно з рівнем, що спостерігався в точці *A*. Водночас точка *E* на кривій *AE* є відображенням того, що фаза рецесії інституційного економічного циклу скінчилася. Передбачається, що після точки *E* економіка зазнає миттєвого інституційного реформування, що створить сприятливу кон'юнктуру на внутрішньому ринку для зародження нового циклу зростання виробництва. З огляду на це можна стверджувати, що *пряма AF* являє собою

тренд довгострокового зростання національної економіки, який безумовно зазнає певних змін під дією нового інституційного економічного циклу.

Оцінка мобільності факторів виробництва упродовж інституційного економічного циклу

Довести факт перебігу інституційного економічного циклу в національному господарстві можна за допомогою доказів про зміну рівня мобільності факторів виробництва. Для його кількісної оцінки можна використати показник $L^i q$. Він відображає величину втрат добробуту, які суспільство несе через уповільнення мобільності факторів виробництва в економіці порівняно з певним базовим періодом. Практично $L^i q$ дає змогу описати розрив між фактичною величиною товарного виробництва та потенційною, яка могла би бути, якби рівень мобільності факторів виробництва в економіці не зменшувався. Показник $L^i q$ можна розрахувати за формулою:

$$L^i q = (Q^i - Q^{ipt}) / Q^i \times 100\%,$$

де: $L^i q$ – втрати добробуту суспільства через уповільнення мобільності факторів виробництва в економіці в i -му періоді, % до фактичного обсягу товарного виробництва;

Q^i – фактичний обсяг товарного виробництва в економіці в i -му періоді;

Q^{ipt} – потенційний обсяг товарного виробництва в економіці в i -му періоді.

У національній економіці фактичний обсяг товарного виробництва можна оцінити за допомогою формули: $Q^i = \text{ВВП} - \text{кінцеві колективні споживчі витрати} - \text{вартість продукції, що вироблена домогосподарствами для задоволення власних потреб}$. Сенс використання цього показника полягає в тому, що він дає змогу максимально очистити обсяг виробництва продукції в економіці від *неринкових видів* товарів і послуг, які враховуються при розрахунку ВВП.

Потенційний обсяг товарного виробництва – сукупна ринкова вартість кінцевої продукції, котра могла бути вироблена в національному господарстві, якби в ньому завдяки постійним реформам мобільність факторів виробництва залишалася незмінною. Нам відомо, що її високий рівень створює умови для розширення випуску нових видів продукції. Тому для оцінювання змін у рівні мобільності факторів виробництва варто скористатися таким рівнянням:

$$\Delta Q^i = \Delta Q^{ir} + \Delta Q^{ip},$$

де: ΔQ^i – приріст товарного виробництва в економіці в i -му періоді;

ΔQ^{ir} – приріст товарного виробництва традиційної продукції в i -му періоді;

ΔQ^{ip} – приріст товарного виробництва нових видів продукції в i -му періоді.

Якщо $\Delta Q^{ip} > 0$, це означає, що в економіці відбувається процес зміни структури виробництва на користь інноваційних та якісніших товарів і послуг; якщо $\Delta Q^{ip} = 0$, цей процес зупинено; якщо $\Delta Q^{ip} < 0$, зазначений процес іде у зворотному напрямі, коли структура виробництва змінюється на користь товарів і послуг нижчого цінового діапазону з гіршими властивостями. Останнє можна спостерігати під час економічних криз, які супроводжуються значним падінням доходів та купівельної спроможності домогосподарств.

Якщо спостерігається тенденція $\Delta Q^{ip} \uparrow$, то можна констатувати факт, що мобільність факторів виробництва постійно зростає. У цей період в економіці фактичний обсяг товарного виробництва співпадає з потенційно можливим. У випадку виникнення тенденції $\Delta Q^{ip} \downarrow$, можна стверджувати, що мобільність

Ринок: прогноз і кон'юнктура

факторів виробництва постійно зменшується. У цей період в економіці фактичний обсяг товарного виробництва відстає від потенційного.

Як правило, в національному господарстві секторальний ринок традиційної продукції завжди залишається доволі насиченим. На ньому товаровиробники не очікують зростання цін, тому у них відсутні стимули до інвестиційної діяльності. На поточні коливання попиту вони реагують зменшенням чи збільшенням випуску товарів і послуг. Це означає, що, наприклад, зростання обсягу секторального ринку традиційної продукції на 1% може статися за умови збільшення виробничого споживання матеріальних ресурсів на 1%. Їх сукупність можна прирівняти до одного "узагальненого" ресурсу – *природної сировини*, котра в процесі переробки перетворюється в кінцеві товари та послуги. За цієї умови величина показника $\Delta Q^i_r = \Delta R^i_n$, де: ΔR^i_n – приріст товарного виробництва природних сировинних ресурсів в економіці в i -му періоді.

Інноваційна та якісніша продукція має кращі споживчі властивості порівняно з традиційною та, відповідно, більшу ринкову вартість. Розширення її випуску фактично означає поглиблення виробничої переробки природних ресурсів. Це забезпечує виробникам більші доходи в перерахунку на одиницю витрат природних ресурсів, а в масштабах національного господарства сприяє зростанню його ефективності. Свідченням перетворення економіки в ефективнішу систему може слугувати той факт, що за *незмінного рівня* виробничого споживання природних ресурсів обсяг виробництва в країні зростає, наприклад, на 1% або більше⁷ [15]. За цієї умови величина показника $\Delta Q^i_p = \Delta R^i_{in}$, де: ΔR^i_{in} – приріст обсягу використання нематеріальних ресурсів в економіці в i -му періоді. З цього випливає, що величина показника $\Delta R^i_{in} = \Delta Q^i - \Delta R^i_n$. Спираючись на це, потенційну величину товарного виробництва в економіці можна розрахувати за формулою:

$$Q^{ipt} = (Q^i / (1 + \Delta R^i_{in})) \times (1 + \Delta R^0_{in}),$$

де ΔR^0_{in} – приріст обсягу використання нематеріальних ресурсів в економіці в базовому періоді. Базовим для розрахунку варто обрати період, коли показник ΔR^i_{in} набув максимального значення під дією інституційних реформ на внутрішньому ринку.

Показник L^i_q можна використати для побудови *графіка відставання фактичного обсягу товарного виробництва від потенційного*. При його побудові варто враховувати, що L^i_q набуває від'ємного значення, коли фактичний обсяг товарного виробництва є меншим ніж потенційний, і, навпаки, позитивного – коли фактичний обсяг товарного виробництва є більшим порівняно з потенційним. Останнє можливе за умови впливу на ринок випадкових позитивних економічних шоків.

Циклічні та хаотичні коливання української економіки у 1997–2015 рр.

Часовий ряд показника товарного виробництва можна використати для графічного моделювання інституційного економічного циклу в Україні. Його зображення подано на рис. 4.

На рис. 4 у вигляді кривої D^*E поданий часовий ряд показника ΔQ^i , який розрахований для економіки України впродовж 1990–2015 рр. Зазначена крива

⁷ Основна ідея наведеного розрахунку належить всесвітньвідомому американському економісту Р.Солоу.

фактично відображає коливання рівня сукупної економічної діяльності відносно попереднього року. Штриховкою зображено періоди економічних криз. Криву D^*E можна використати для розпізнання, графічного зображення та опису фаз сучасного інституційного циклу в Україні. Підсумки його моделювання коротко можна подати так.

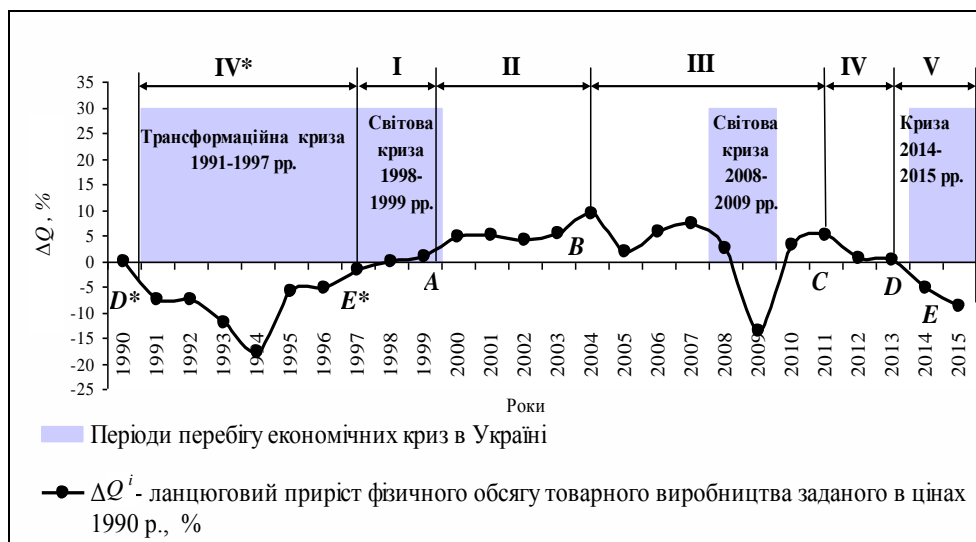

Рис. 4. Графічна модель інституційного економічного циклу, що відтворює динаміку приросту сукупної економічної діяльності в Україні в 1990–2015 рр.

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

Фаза V^* відображає період 1991–1996 рр., під час якого були проведені трансформаційні реформи щодо формування внутрішнього ринку в Україні. Початок цьому процесу поклали заходи державної політики, спрямовані на вирішення трьох ключових завдань. До їх числа входили такі: *запровадження механізму вільного ціноутворення, переведення вітчизняних підприємств на самостійний баланс з метою їх подальшого перетворення в незалежні суб'єкти господарювання з різними формами власності та надання їм права здійснювати експортно-імпорту діяльність*⁸.

Проте зазначені реформи виявилися недостатніми для стабілізації товарного виробництва в Україні та зупинки економічного спаду, який був зумов-

⁸ Трансформаційні реформи в українській економіці фактично розпочалися з ухвалення у грудні 1990 р. Закону України "Про ціни і ціноутворення", яким було впроваджено в практику господарювання вільні ціни та тарифи. У лютому 1991 р. був ухвалений Закон України "Про власність", який закріпив правові засади існування в економіці різних форм власності, що включали: власність українського народу, приватну, колективну й державну власність. Крім того, цей Закон заборонив державі безпосередньо втручатися в господарську діяльність суб'єктів права власності. У квітні 1991 р. був ухвалений Закон України "Про зовнішньоекономічну діяльність", який надав право юридичним і фізичним особам здійснювати експортно-імпорту операції. У 1991–1993 рр. в Україні для переведення підприємств на самостійний баланс уряд почав звужувати практику державного замовлення та державних субсидій. Про масштаб цієї політики свідчать такі статистичні дані: якщо в 1991 р., на розвиток промисловості було спрямовано 45,8% видатків консолідованого бюджету України, то в 1993 р. – лише 19,3%.

Ринок: прогноз і кон'юнктура

лений різким скороченням експорту продукції на зовнішні ринки, в тому числі пострадянських країн. Унаслідок цього в 1991–1993 рр. статистична служба щорічно фіксувала факт зменшення величини вітчизняного ВВП у середньому на 10%.

Обмеженість українських трансформаційних реформ яскраво проявилась у 1994 р. У цей рік величина українського експорту вперше зросла, але це не зупинило спад товарного виробництва. Подібне означало, що кризові явища в економіці підсилюються виключно недосконалістю ринкових реформ у частині регулювання величини *трансакційних витрат* учасників внутрішнього ринку. Ці витрати переважно зростали під впливом інституту грошей, за якого в економіці України стала можливою політика щодо збільшення дефіциту державного бюджету та його покриття за рахунок грошової емісії. За допомогою цієї політики органи влади покривали попит на готівку, надавали бюджетні дотації, кредити споживачам і виробникам, включаючи і явних банкрутів [16, с. 165]. Неконтрольована грошова емісія спричинила гіперінфляцію. Наприклад, у 1991 р. в Україні споживчі ціни зросли в 3,9 раза, в 1992 р. – у 21,0 раза, в 1993 р. – у 102,6 раза [17]. За ці три роки ціни вирости в 8403 рази.

Крім того, ситуація також ускладнювалося тим, що інфляція знецінила оборотні кошти підприємств, чим посилила розвиток процесу загального "запінання" в оплаті закуплених товарів і послуг, тобто розширила "лавину неплатежів". За цих умов на внутрішніх товарних ринках спостерігалися труднощі, пов'язані як із перевиробництвом, так і з дефіцитом продукції. Усі ці обставини неминуче перетворювалися на додаткові джерела зростання трансакційних витрат, які змушували товаровиробників скорочувати виробництво продукції. З огляду на це з великим припущенням період 1991–1996 рр. можна визнати як фазу "рецесія" *умовного попереднього економічного циклу*, який розвивався в Україні під час її перебування в складі СРСР і завершився системною кризою. Формальною ознакою цієї фази є коливання приросту товарного виробництва в економіці у межах: $\Delta Q^i < 0$.

Фаза I відображає період 1997–1999 рр., під час якого на внутрішньому ринку проводилися інституційні реформи, що зменшили рівень трансакційних витрат товаровиробників і відкрили їм шлях до започаткування нових видів економічної діяльності з виробництва інноваційної та якіснішої продукції. Висхідний нахил відрізка *E*A* кривої *D*E* є свідченням уповільнення та зупинки спаду сукупної економічної діяльності в національному господарстві та його стабілізації. З огляду на цю тенденцію період 1997–1999 рр. можна визнати як фазу "*депресія*" сучасного інституційного економічного циклу в Україні. Формальною ознакою цієї фази був приріст величини товарного виробництва в межах: $\Delta Q^i \leq 0$.

Фаза II відображає період 2000–2004 рр., під час якого в Україні товарне виробництво прискорено зростало. Висхідний нахил відрізка *AB* кривої *D*E* є доказом стрімкого розширення сукупної економічної діяльності на ринках країни. Тому період 2000–2004 рр. можна визнати як фазу "*прискореного зростання*" сучасного інституційного економічного циклу. Формальною її ознакою було кумулятивне зростання виробництва: $\Delta Q^i \uparrow$.

Фаза III відображає період 2005–2011 рр., під час якого в Україні процес приросту товарного виробництва стабілізувався. Винятком стали 2005 р. та

2009 р., коли випуск продукції буквально "провалився". У першому випадку це відбулося під впливом *несприятливої кон'юнктури на внутрішньому ринку*, що була спричинена підготовкою вітчизняної економіки до вступу в СОТ. Зокрема, були ухвалені закони України, що передбачали суттєве зменшення протекціоністських мит і відкриття для імпортерів внутрішнього ринку⁹. У другому випадку це сталося під дією *світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр.* Враховуючи ці події, можна стверджувати, що відносно незначний нахил відрізка *BC* кривої *D*E* є доказом певної стабілізації сукупної економічної діяльності у вітчизняному господарстві. Тому період 2005–2011 рр. можна визнати як фазу *"стабільного зростання"* сучасного інституційного економічного циклу. Формальною ознакою цієї фази було коливання приросту товарного виробництва в межах: $\Delta Q^i > 0$.

Проте під час перебігу III фази циклу в економіці України розвивалась низка латентних подій, які поступово зупинили процес кумулятивного зростання вітчизняного товарного виробництва. Вони спеціально ще не досліджувалися економічною наукою. Намагаючись їх розпізнати, вітчизняні вчені висловили різні версії щодо уповільнення економічного зростання в Україні. Коротко їх зміст можна узагальнити за допомогою таких тез: "ресурсне прокляття та імпортозалежність", "голландська хвороба української економіки", "падіння світових цін на сировинні ресурси", "експортно-сировинна структура економіки", "зловживання зовнішніми кредитними ресурсами та зростання боргових зобов'язань держави" тощо.

Безумовно, всі названі негативні риси так чи інакше були притаманні вітчизняній економіці. Проте всі вони мали зовнішньокон'юнктурний характер. Тому за їхньою допомогою неможливо пояснити: чому припинилося кумулятивне зростання вітчизняного виробництва? На наш погляд, причина цього крилася в тому, що інституційні реформи 1997–1999 рр. виявилися недостатньо глибокими, щоб стримувати у *сфері розподілу перерозподільчу діяльність, яка почала зростати у міру збільшення доходів учасників внутрішнього ринку.*

У 2005–2011 рр. процес перерозподілу доходів між учасниками внутрішнього ринку України розвивався в різних формах. Наприклад, бізнес масово перерозподіляв первинні доходи на власну користь шляхом приховування доходів у офшорних компаніях та несплати податків, заниження рівня заробітної плати, її виплати найманим працівникам неофіційно в "конверті" тощо. Наближені до влади окремі бізнес-групи почали масштабно перерозподіляти вторинні доходи учасників внутрішнього ринку за допомогою "узаконеного" в судах рейдерства, корупційних схем щодо отримання державної допомоги, перемоги на конкурсах щодо державних закупівель, виконання державних замовлень, приватизації державних підприємств тощо.

У найбільш загальних рисах активізацію перерозподільчого процесу можна описати, спираючись на динаміку доходів найбагатшої групи громадян

⁹ Ідеться про Закони України "Про внесення змін до Митного тарифу України" від 23.06.2005 р. № 2715 та "Про внесення змін до деяких законів України" від 07.07. 2005 р. № 2775. Наслідки їх упровадження можна описати так: у 2005–2006 рр. в Україні середньоарифметичні ставки митного тарифу щодо торговельних партнерів (у режимі найбільшого сприяння) були знижені з 15,9 до 6,6%, тобто в 2,4 раза, – у результаті рівень захисту імпортом тарифом багатьох видів економічної діяльності на внутрішньому ринку суттєво зменшився.

Ринок: прогноз і кон'юнктура

України. Наприклад, за версією експертів журналу Forbes, у 2005 р. в Україні нараховувалося лише 3 особи, чий статки перевищили 1 млрд дол. США [18], у 2011 р. – їх число зросло до 21 особи. Згідно з оцінками цих експертів у 2011 р. сумарний статок сотні найбагатших українських бізнесменів досяг 54 млрд дол. США [19]. Примітно, що в 2005–2011 рр. в Україні число мільярдерів зросло у 7 разів. За даними Світового банку, в цей період ВВП за паритетом купівельної спроможності (далі – ВВП за ПКС) на одну особу зріс лише на 127,7%. При цьому українці залишалися однією з найбідніших націй Європи. У 2011 р. в Україні виробництво ВВП за ПКС на одну особу населення становило 8,29 тис. дол. США. Це було у 4–6 разів менше, ніж у розвинених країн світу, майже втричі – ніж у Словенії, Чехії, у 2,5 раза – ніж у Польщі, Латвії та Угорщині, вдвічі – ніж у Туреччині та Румунії [20].

В умовах зростаючої соціальної нерівності, економічне зростання країн не може продовжуватися навіть у середньостроковій перспективі. У 2005–2011 рр. українська економіка підтвердила це правило. Зокрема в цей період купівельна спроможність населення зростала занадто повільно, щоб стимулювати масове виробництво дещо дорожчої інноваційної та якіснішої продукції. Водночас через високий рівень корупційної перерозподільчої активності наближених до влади окремих бізнес-груп потенційні іноземні та вітчизняні інвестори не наважувалися реалізовувати масштабні інвестиційні проекти. У підсумку ці тенденції призвели до того, що в 2005–2011 рр. в Україні процес кумулятивного зростання вітчизняного товарного виробництва почав гальмуватися та наближатися до повної зупинки.

Фаза VI відображає період 2012–2013 рр., під час якого в Україні приріст товарного виробництва почав різко зменшуватися. Спадний нахил відрізка CD кривої D^*E на рис. 4 є свідченням закінчення процесу розширення сукупної економічної діяльності. Тому період 2012–2013 рр. можна визнати як фазу "уповільненого зростання" сучасного інституційного економічного циклу в Україні. Формальною її ознакою була тенденція зменшення до нуля приросту товарного виробництва в економіці: $\Delta Q^i \downarrow$.

Фаза V відображає період 2014–2015 рр., під час якого в Україні товарне виробництво увійшло в рецесію, а потім зазнало стрімкого спаду. Вектор нахилу відрізка DE кривої D^*E на рис. 4 є доказом різкого стиснення сукупної економічної діяльності в національному господарстві. Тому цей період можна визнати як фазу "рецесія" сучасного інституційного економічного циклу, під час якої розпочалася економічна криза. Формальною ознакою цієї фази було коливання приросту товарного виробництва в національній економіці у межах: $\Delta Q^i \leq 0$.

Втрати добробуту суспільства через уповільнення мобільності факторів виробництва в Україні у 2000–2013 рр.

Показник ΔQ^i дав змогу побудувати графічну модель реального інституційного економічного циклу, який мав місце в Україні в 1997–2015 рр. Разом із тим, для того щоб довести, що зазначена модель відображає не випадковий збіг сприятливих чи несприятливих подій, а падіння ефективності інститутів внутрішнього ринку, необхідно кількісно оцінити, як вони впливали на рівень мобільності факторів виробництва в економіці. Зробити це можна в один спосіб – за допомогою показника $L^i q$ побудувати графік відставання фактичного

товарного виробництва від потенційного в Україні в 2000–2013 рр. Результати такої спроби подані на рис. 5.

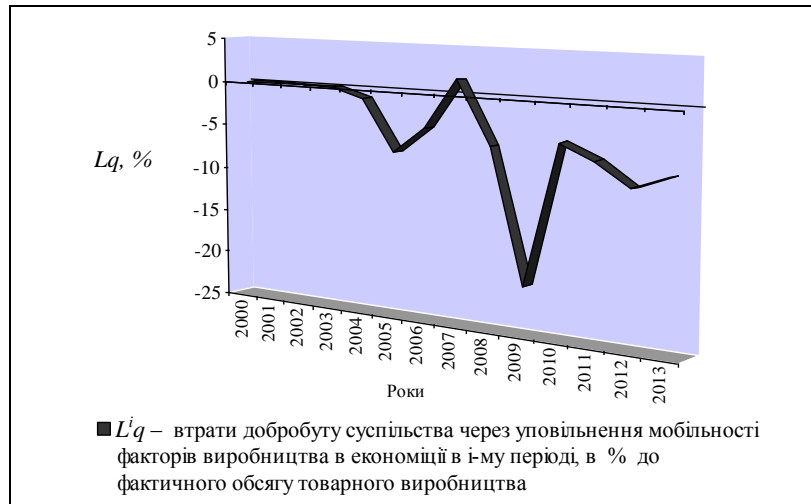

Рис. 5. Графік відставання фактичного товарного виробництва від потенційного в Україні в 2000–2013 рр.

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

На рис. 5 у вигляді кривої подано часовий ряд показника $L^i q$, який відображає втрати добробуту суспільства через уповільнення мобільності факторів виробництва в економіці України в 2000–2013 рр. Дослідження кривої дає змогу зробити висновок, що відставання фактичного товарного виробництва від потенційного виникло впродовж III фази сучасного інституційного економічного циклу, котра розгорталася у 2005–2011 рр. Якщо не брати до уваги кризовий 2009 р., то можна також стверджувати, що це відставання значно зросло впродовж IV фази циклу 2012–2013 рр.

Наведену вище закономірність докладніше можна описати так. У 2005–2013 рр. в Україні величина втрат добробуту суспільства через уповільнення мобільності факторів виробництва в економіці в середньому на рік становила 6,5% порівняно з фактичним обсягом товарного виробництва. Безумовно, значна частина цих втрат виникла під впливом світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. Проте, якщо навіть з цього розрахунку виключити кризовий 2009 р., то величина втрат добробуту суспільства в середньому на рік становила близько 4,9% порівняно з фактичним обсягом товарного виробництва. Це означає, що упродовж 2005–2013 рр. українське суспільство щорічно сплачувало "данину" в розмірі майже 5% власних доходів за бездіяльність органів державної влади щодо реформування неефективних інститутів внутрішнього ринку. Одним словом, для населення України плата за перенесення реформ на майбутнє була дуже високою.

Довгострокова траєкторія економічного зростання України

Наведені докази щодо розвитку інституційного економічного циклу в Україні в 1997–2015 рр. відкривають шлях для моделювання довгострокової траєкторії розвитку вітчизняного господарства. Якщо відштовхуватися від того, що інституційний економічний цикл розпочався в 1997 р., а наприкінці

2013 р. він фактично увійшов у фазу рецесії, то пряму, що поєднує на графіку рівень випуску продукції у 1997 р. та 2013 р., можна розглядати як траєкторію довгострокового економічного зростання України. Її графічне зображення подано на рис. 6.

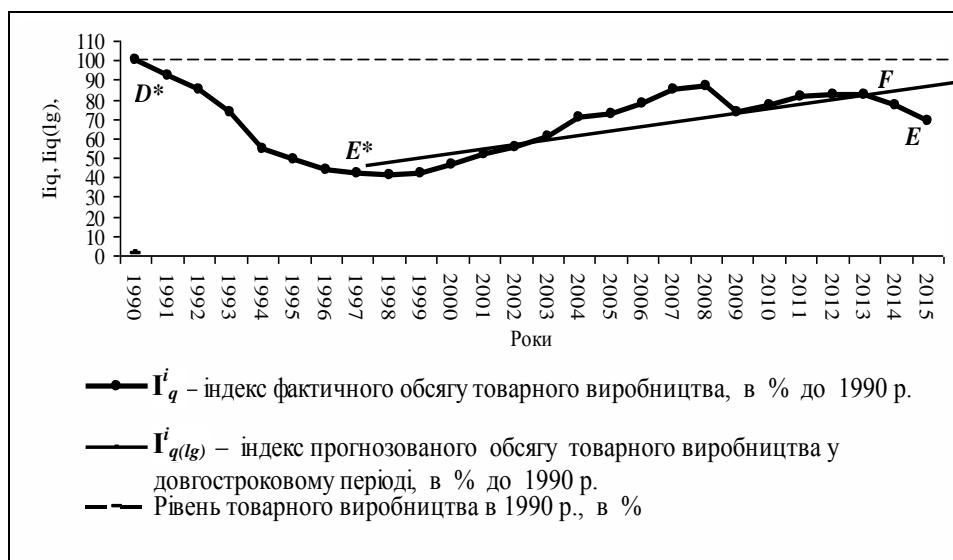

Рис. 6. Формування траєкторії довгострокового економічного зростання України в 1997–2015 рр.

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

На рис. 6 у вигляді кривої D^*E поданий часовий ряд індексу I_q^i , який відображає коливання фактичного обсягу товарного виробництва в Україні відносно 1990 р. (у 1990 р. $I_q = 100\%$). Рівень 1990 р. зображений штриховою лінією. Водночас у вигляді висхідної прямої лінії E^*F поданий часовий ряд індексу $I_{q(lg)}^i$, який дає змогу спрогнозувати динаміку обсягу товарного виробництва впродовж 1997–2015 рр. за умови, якби на нього не впливали негативні та позитивні шоки зовнішньої кон'юнктури. Спираючись на закономірності зміни динаміки зазначених індексів можна стверджувати таке. Часовий ряд індексу $I_{q(lg)}^i$ доцільно використати для графічного зображення тренду довгострокового економічного зростання України. За його допомогою, можна описати усі стохастичні та циклічні коливання товарного виробництва. Їх дослідження показало, що в 1998–1999 рр. під впливом світової фінансової кризи рівень товарного виробництва був нижчим порівняно з довгостроковою траєкторією його зростання. У 2000–2003 рр. економіка України внаслідок циклічного прискореного зростання вийшла на довгостроковий тренд розвитку. У 2005–2008 рр. рівень вітчизняного товарного виробництва почав значно перевищувати довгострокові параметри розвитку. Ця тенденція була зумовлена сприятливою зовнішньою кон'юнктурою на світових сировинних ринках: металопродукції, зерна, мінеральних продуктів (руди), хімічної продукції, а також на ринках іноземних кредитних ресурсів. Дію зазначеного позитивного кон'юнктурного шоку обірвала світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр., яка знову наблизила рівень товарного виробництва в Україні

до довгострокового тренду. Наприкінці 2013 р. економіка України внаслідок циклічного уповільненого зростання на короткий період вийшла на траєкторію довгострокового розвитку.

За сприятливої поточної кон'юнктури та вдалої політики реформ у 2014–2015 рр. в Україні випуск товарної продукції міг би залишатися на рівні 2013 р. Після завершення реформ він мав би набути позитивної динаміки. На жаль, події почали розвиватися за іншим сценарієм, причини виникнення якого науковці лише починають досліджувати [21]. Згідно з ним у 2014–2015 рр. в Україні розпочалася системна економічна криза. За природою вона була випадковою подією, прискорену динаміку якій надала спочатку торговельна й окупаційна війна Росії проти України, а потім – не завжди виважена внутрішня державна політика. Зважаючи на те, що ця криза суттєво відхилила розвиток товарного виробництва в Україні від довгострокового тренду, сьогодні можна стверджувати таке. *Роки відновлення випуску продукції в Україні до рівня 2013 р. можна визнати як період повернення вітчизняної економіки до своєї довгострокової траєкторії зростання.* Наступне позитивне відхилення від неї буде свідченням початку в Україні нового інституційного економічного циклу.

Висновки

Результати досліджень засвідчують, що впродовж 1997–2015 рр. українська економіка зазнала впливу як випадкових негативних і позитивних шоків зовнішньої кон'юнктури, так і інституційних чинників, які були активізовані реформами 1997–1999 рр. та справили домінуючий вплив на формування траєкторії її довгострокового зростання. Та з 2005 р. потенціал реформ щодо стимулювання економічного зростання України почав поступово вичерпуватися. Проте це не привернуло увагу вітчизняних політиків до проблеми невідкладного реформування економіки. Це також не відбулося як у період світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр., що зумовила спад ВВП України на -15,1%, так і під час складного й затяжного трирічного посткризового відновлення. Лише повторне, майже 17-відсоткове скорочення ВВП у 2014–2015 рр., тиск громадськості, війна з Росією та міжнародні зобов'язання відповідно до Договору про асоціацію Україна – ЄС спонукали їх до початку глибоких реформ, які відбуваються надто повільно та боляче для суспільства.

Сьогодні всіх хвилює питання: наскільки довго розтягнеться в часі період повернення вітчизняної економіки до довгострокового тренду розвитку? Відповідаючи на нього, варто зауважити, що цей період не буде коротким. Це обумовлено тим, що під впливом системної кризи 2014–2015 рр. в Україні величина сукупного попиту на внутрішньому ринку зменшилася до рівня 2005 р. А це означає, що споживчий та інвестиційний ресурс його учасників став занадто малим, щоб стимулювати інтенсивне відновлення внутрішнього товарного виробництва.

Прискорити процес відновлення вітчизняної економіки зможуть лише швидкі та вдалі інституційні реформи, які зупинять перерозподільчу активність на внутрішньому ринку, зменшать рівень диференціації населення за доходами, збільшать споживчий та інвестиційний ресурс вітчизняної економіки і дадуть іноземним інвесторам змогу його посилити. Майбутнє кумуля-

тивне зростання економіки України у межах нового інституційного економічного циклу ймовірно розпочнеться одночасно в трьох галузях. Однією з них буде харчова промисловість, а дві інші – експортоорієнтовані, що забезпечать найбільші доходи від продажу вітчизняної продукції на зовнішніх ринках. Сьогодні таку роль можуть виконати галузі, що забезпечують експорт продукції рослинного походження та недорогоцінних металів і виробів з них. Проте започатковане ними зростання зможе перерости в прискорене та самопідсилююче за умови здійснення реформ, які створять сприятливі умови для розвитку малого й середнього бізнесу та зміни структури виробництва й експорту на користь інноваційної та якіснішої продукції.

Список використаних джерел

1. *Кораблін С.* Велика Депресія. Україна [Електронний ресурс] / Сергій Кораблін // "Дзеркало тижня. Україна". – 2015. – № 30. – 21 серпня. – Доступний з : <http://gazeta.dt.ua/macrolevel/velika-depresiya-ukrayina-.html>
2. Економіка України за 1991–2009 роки / за заг. ред. акад. НАН України В.М. Гейця [та інші] ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К. : Держкомстат України, 2010. – 112 с.
3. *Тараненко І.* Вплив кон'юнктури світових ринків металургійної продукції на динаміку ВВП України / І.В. Тараненко, В.А. Зеленська // Економічний нобелівський вісник. – 2015. – № 1 (8). – С. 108–118.
4. *Ребело С.* Модели реальных деловых циклов: прошлое, настоящее и будущее / С. Ребело // Вопросы экономики. – 2010. – № 10. – С. 56–67.
5. *Mavliyanov S.* Export-led growth and economic development of South Korea: lessons for Kyrgyzstan [Електронний ресурс] / Sanzharbek Mavliyanov // International Conference on Eurasian Economies 2012. – Доступний з : <http://avekon.org/papers/532.pdf>
6. *Сацик В.* Антициклічне регулювання економіки України в сучасних умовах волатильності міжнародних ринків / В.І. Сацик // Міжнародна економічна політика. – 2009. – № 1–2 (10–11). – С. 129–156.
7. *Возна Л.* Бізнес-цикл як феномен української економіки: передумови формування та висновки для політиків / Л.Ю. Возна, Я.А. Жаліло // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 2 (31). – С. 23–34.
8. Державна програма розвитку внутрішнього виробництва: затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2011 р. № 1130 [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
9. *Крючкова І.* Структурні чинники розвитку економіки України / І.В. Крючкова ; відп. ред. д.е.н., проф. Б.Є. Кваснюк. – К. : НАН України, Ін-т економічного прогнозування ; Видав. "Наукова думка", 2004. – 317 с.
10. Витрати та ресурси домогосподарств [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – 2013. – Доступний з : <http://www.ukrstat.gov.ua>
11. *Пустовойт О.* Інституційна природа економічних циклів. Досвід України [Електронний ресурс] / О.В. Пустовойт ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2016. – Доступний з : http://ief.org.ua/?page_id=5770#pagetitle
12. *Коуз Р.* Фирма, рынок и право / Рональд Коуз. – М. : "Дело ЛТД" при участии изд-ва "Catallaxy", 1993. – 192 с.
13. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Даглас Норт ; пер. з англ. І. Дзюби. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
14. *Туган-Барановський М.* Паперові гроші та метал / М.І. Туган-Барановський. – К. : КНЕУ, 2004. – 200 с.
15. *Solow R.M.* Technical Change and the Aggregate Production Function / R.M. Solow // The Review of Economics and Statistics. – 1957. – Vol. 39. – № 8. – P. 312–320.
16. *Лукинов І.* Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя) / І.І. Лукинов ; відп. ред. В.М. Геєць ; Ін-т економіки НАН України. – К., 1997. – 456 с.
17. Індeksi споживчих цін у 1992–2010 рр. (до грудня попереднього року) [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – 2011. – Доступний з : <http://www.ukrstat.gov.ua>
18. Forbes: Троє українців – у списку найбагатших людей планети [Електронний ресурс] // РБК-Україна. – 2006. – 10 марта. – Доступний з : https://www.rbc.ua/ukr/analytics/forbes_troe_ukraintsev_v_spiske_bogateyshih_lyudey_planety_1141982870

19. Український народ біднішає, а кількість мільярдерів зростає [Електронний ресурс] // Персонал плюс. – 2012. – 14–20 листопада. – № 46 (503). – Доступний з : <http://www.personal-plus.net/503/9799.html>
20. World Development Indicators [Електронний ресурс] / The World Bank. – 2014. – Доступний з : <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx>
21. Лановий В. Анатомія кризи української економіки [Електронний ресурс] / Володимир Лановий // Економічна правда. – 2015. – 16 червня. – Доступний з : http://www.epravda.com.ua/publications/2015/06/16/546489/view_print/

Надійшла до редакції 24.05.2016 р.

Пустовойт О.В., канд. екон. наук
ведучий научний співробітник відділу секторальних прогнозів і кон'юнктури ринків
Інституту економіки і прогнозування НАН України

УКРАИНСКАЯ ЭКОНОМИКА: ХАОТИЧЕСКИЕ И ЦИКЛИЧЕСКИЕ КОЛЕБАНИЯ ВОКРУГ ДОЛГОСРОЧНОГО ТРЕНДА РОСТА

Исследован феномен неравномерного роста экономики Украины в 1990–2015 гг. Приводятся теоретические и эмпирические доказательства в пользу гипотезы, что на протяжении последних 25 лет отечественная экономика приобрела собственный долгосрочный тренд роста, вокруг которого происходят ее хаотические колебания, вызванные шоками внешней конъюнктуры и циклические – вызванные изменением эффективности институционального устройства внутреннего рынка.

Ключевые слова: экономический рост, институты, институциональный экономический цикл, шоки внешней конъюнктуры, внутренний рынок, экономические реформы.

O. Pustovoi, PhD in Economics, Leading Researcher
Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine

UKRAINIAN ECONOMY: CHAOTIC AND CYCLICAL FLUCTUATIONS AROUND THE LONG-TERM GROWTH TREND

During thirteen of the past 25 years, Ukrainian economy was in crisis, and during the remaining twelve years it was in the state of economic growth. In the scientific community this phenomenon has caused debate: was the frequency of crises and phases of growth a result of the action of random economic shocks or cyclical fluctuations in the economy around its long-term trend of development? Without answering this question it is impossible to develop any forecasts or strategies for future growth of the Ukrainian economy. To solve this problem, the author investigated the dynamics of Ukraine's economy in 1990–2015. As the basis of the research he took the hypothesis that the uneven growth of the Ukrainian economy in the short term was shaped by shocks of external conditions, and in the medium term it was determined by the institutional economic cycles which in turn influenced the formation of the long-term trend of domestic commodity production.

The results of the survey helped gather evidence of the fact that during 1997–2015 in the Ukrainian economy, an economic cycle took place caused by the institutional reforms of 1997–1999 during which the domestic commodity output constantly varied under the shocks of external conjuncture and eventually acquired its own long-term trend of growth. These conclusions made it possible to identify the priorities for future institutional reforms in the domestic economy in order to resume its growth in the medium and long term.

Keywords: economic growth, institutions, institutional economic cycle, shocks of external conjuncture, domestic market, economic reforms.

References

1. Korablin, S. (August 21, 2015). Great Depression. Ukraine. *Dzerkalo tyzhnia. Ukraina*, 30. Retrieved from: http://gazeta.dt.ua/macrolevel/velika-depresiya-ukrayina_.html [in Ukrainian].
2. Heyets, V.M. (at all, ed.). (2010). Economics of Ukraine for 1991–2009 years. Institute of Economics and forecasting. Kyiv, Ukraine State Statistics Service [in Ukrainian].
3. Taranenko, I.V., Zelenska, V.A. (2015). The impact in world markets of steel products in Ukraine's GDP dynamics. *Ekonomichnyj nobelivs'kyj visnyk Nobel Economic Journal*, 8, 108–118 [in Ukrainian].
4. Rebelo, S. (2010). Models of real business cycles: past, present and future. *Voprosy jekonomiki*, 10, 56–67 [in Russian].
5. Mavlianov, S. (2012). Export-led growth and economic development of South Korea: lessons for Kyrgyzstan. International Conference on Eurasian Economies. Retrieved from: <http://avekon.org/papers/532.pdf> [in English].
6. Satsyk, V. (2009). Countercyclical regulation of economy of Ukraine in modern conditions the volatility of international markets. *Mizhnarodna ekonomichna polityka*, 1–2 (10–11), 129–156 [in Ukrainian].
7. Vozna, L. Zhalilo, Ya. (2014). Business cycle as a phenomenon of Ukrainian economy: background and forming conclusions for policy makers. *Statehichni priority*, 2 (31), 23–34 [in Ukrainian].
8. State program of development of domestic production, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine of 2011, September, 12, №1130. Retrieved from: <http://www.zakon.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
9. Kryuchkova, I. (2004). Structural factors of economic development of Ukraine. Kyiv, NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting; Naukova dumka [in Ukrainian].
10. State Statistics Service of Ukraine (2013). The costs and resources of households. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
11. Pustovoit, O. (2016). The institutional nature of economic cycles. Experience of Ukraine. Kyiv, Ukraine National Academy of Sciences, Institute for Economics and Forecasting. Retrieved from: http://ief.org.ua/?page_id=5770#pagetitle [in Ukrainian].
12. Coase, R. (1993). The company, the market and right. Moscow: Delo Ltd and Catallaxy [in Russian].
13. North, D. (2000). Institutions, institutional change and the economy, translation. from English. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
14. Tugan-Baranovsky, M.I. (2004). Paper money and metal. Kyiv: Kyiv National Economic University [in Ukrainian].
15. Solow, R.M. (1957). Technical Change and the Aggregate Production Function. *The Review of Economics and Statistics*, 39:8, 312–320 [in English].
16. Lukinov, I. (1997). Economic Transformation (late twentieth century). Kyiv: Institute for Economics and Forecasting [in Ukrainian].
17. State Statistics Service of Ukraine. (2011). Consumer price index in the 1992–2010 biennium (until December). Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
18. Forbes: Three Ukrainian – the list of the richest people in the world (2006, March 10). *RBC-Ukraine*. Retrieved from: https://www.rbc.ua/ukr/analytics/forbes_troe_ukraintsev_v_spiske_bogateyshih_lyudey_planety_1141982870 [in Ukrainian].
19. Ukrainian people impoverished, while the number of billionaires is increasing (2012, 14-20 November). *Personal plus*, 46 (503). Retrieved from: <http://www.personal-plus.net/503/9799.html> [in Ukrainian].
20. World Development Indicators (2014). The World bank. Retrieved from: <http://databank.world-bank.org/data/home.aspx> [in English].
21. Lanovyj, V. (June 16, 2015). Anatomy of a crisis of the Ukrainian economy. *Ekonomichna pravda*. Retrieved from: http://www.epravda.com.ua/publications/2015/06/16/546489/view_print/ [in Ukrainian].